

Андрій Домановський

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків, gesta.baudolini@gmail.com*

ДЕЩО ПРО УМОВНІСТЬ СХЕМ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА «ПОЗАІСТОРІЧНІ» РЕГІОНИ (ЯК ВПИСАТИСЯ У ГРАНД-НАРАТИВ?)

*Дивно, ніколи раніше мені не спадало на думку
подивитися на Управління з боку. ...*

А це ж цікаве видовище – Управління, вид зверху.

А. і Б. Стругацькі. Равлик на схилі

Оглядові, узагальнюючі книги з історії України, перш за все різноманітні підручники та посібники, неминуче зводять виклад до певної більш або менш вдалої схеми, накидаючи минулому певне бачення з сучасності. В підсумку, витворюючи певну систему викладу, вони зводять історичні процеси та події минулого до певної «історичної» чи там «наукової» логіки, на перший погляд, здавалося б, очевидної і неунікненної, однак, за більш детального прискіп-ливого знайомства з питанням, – цілком штучної й умовної. Найочевидніший, як на мене, приклад – укорінене бачення України у давні часи, добу античності, середньовіччя, ба навіть ранньомодерний чи й новий часи. Це бачення якнайкраще ілюструють шкільні (і не лише шкільні) історичні мапи, ті, на яких білою стрічкою позначено кордони сучасної України, що ріжуть, що називається, по живому, котрісь із князівств Київської Русі доби феодальної роздробленості чи позначають уявну Україну у складі Російської та Австро-Угорської імперій другої половини ХІХ ст. Зрозуміло при цьому, що таке бачення України в минулому, там, де її не було ще навіть у проекті – це велика історіографічна умовність, і добре, якщо автор тексту відрефлексовує це питання.

Такою само умовною виявляється, у переважній більшості випадків, і сама схема подання історії, яка, немов би, від самих витоків послідовно і неухильно прямувала до творення того, що ми називаємо сучасною Україною. За великим, найбільш глобальним рахунком це дійсно так – все, що сталося у минулому, і визначило, зрештою, те, якою є сучасна Україна. Однак не менш ймовірними є й інші бачення минулого, і якщо раптом (уявити можна все, що завгодно) Україна як окрема держава припинить своє існування, а її територія повністю чи частково ввійде до складу, наприклад, Польщі чи Литви (в останньому випадку доведеться приєднати ще й Білорусь), то чи не будемо ми вважати це закономірним наслідком відродження колишніх Речі Посполитої чи більш раннього Великого Князівства Литовського? А якщо замість капіта-

лістичного ладу внаслідок соціально-економічної боротьби і, щонайшвидше, революційним шляхом, буде встановлено якийсь різновид соціалізму, чи не будемо ми звертати увагу перш за все на соціально-економічну боротьбу, повстання пригноблених мас та ідеологію споріднених політичних організацій ХІХ – ХХ ст., саме їх вважаючи закономірними попередниками чи навіть творцями наявного на сьогодні стану речей?

Нарешті, у подіях та явищах минулого було також чимало випадкового, такого, що не вкладається у жодні схеми, особливо – у надто спрощені схеми обмежених за своїм обсягом (а часом, чого гріха таїти, і за світоглядом та рівнем фахової підготовки авторів) узагальнюючих нарисів і навіть посібників з історії України. Або, що значно ймовірніше, це «випадкове» і «незручне» для узагальнення дуже добре вкладається у інші, незручні а чи й неприйнятні схеми, такі схеми, які жодним чином не вписуються до української історії чи навіть понад те – руйнують, частково чи навіть повністю її на перший погляд закономірні, логічні, стрункі й через це – «науково обґрунтовані» позиції.

Чи не найкраще це можна побачити на прикладі кількох історичних регіонів України, минуле яких виявляється не просто «вписати» до традиційно спрощених схем української історії, і які «виринають» на поверхню пропедевтичних шкільних а чи вишівських курсів історії України вкрай нечасто, щоб потім, нарешті, опинитися серед традиційно утверджуваних законних державних (чи там етнічних) українських земель. Серед таких проблемних з точки зору схематичного гранд-нарративу української історії можна назвати, перш за все, Закарпаття, Буковину, Крим. Останній, наприклад, з'являється в узагальнюючих працях як регіон розселення первісної людини з її печерними стоянками, потім більш-менш детально розглядається у контексті давньогрецької колонізації Північного Причорномор'я, виникнення та існування тут античних полісів і територіальних держав (переважно, на жаль, суто схематично, без належного вивчення політичної, соціально-економічної, культурної тощо складових їхньої історії), потім згадується про проникнення у регіон римлян і про те, що окремі міста, яким пощастило вижити на межі античності та раннього середньовіччя, різною мірою постраждавши від нападів варварів, увійшли до складу Візантійської імперії (як цей процес відбувався, шукати інформації годі).

Показовим прикладом слабкої обізнаності навіть визнаних фахівців з історії України в історії Кримського півострова доби античності та середньовіччя, є таке твердження Павла Роберта Магочого: «У період між 250 та 650 рр., коли українські степи зазнавали частих руйнувань, прибережні райони Чорного та Азовського морів переживали чергове відродження. У цей час їхню стабільність забезпечувала Східна Римська або Візантійська імперія... *(Східна Римська або Візантійська імперія – у період між 250 та 650 рр.? Степи, які зазнають руйнувань – це як? Прибережні райони Чорного й Азовського морів переживають чергове відродження – а як же тоді бути із*

вторгненням гунів 70-х рр. IV ст., вторгненням, яке не змогли пережити переважна більшість античних держав регіону, за винятком Херсонеса і Пантікапея? (А. Д.)). ...Візантійський вплив був сильним також у Східному Криму, де відродилося Боспорське царство, цим разом як колонія Візантії. (Боспорське царство як **колонія** Візантії? І коли саме, на думку автора, воно «відродилося», не кажучи вже про те, які специфічні риси, спричинені взаємодією із сусідніми гунами, мало це пізньоантичне державне утворення? (А. Д.)). Щоправда, прямий політичний контроль Візантії над кримськими містами та Боспорським царством часто переривався, однак економічні, соціальні та культурні зв'язки у формі візантійського православного християнства тривали, принаймні до кінця XIII ст. (Коли, як, внаслідок чого і чи взагалі «часто переривався» «прямий політичний контроль Візантії над кримськими містами та Боспорським царством»? До якого часу проіснувало Боспорське царство, невже аж до XIII ст., як може припустити необізнаний читач на підставі наведеного тексту? Яким чином вибудовувалися стосунки імперії з Херсонесом, як і коли тут виникали різного роду адміністративно-територіальні одиниці у складі Римської імперії? Якими були стосунки візантійців із кочовими народами регіону, насамперед – хазарами? Про все це з тексту П. Р. Магочого дізнатися майже неможливо (А. Д.))» [1, с. 47; 2, с. 33–34].

Наведені цитати унаочнюють вкрай слабку обізнаність не лише з сучасними дослідженнями з історії середньовічного Криму, але й з класичним вже на середину 1990-х рр., коли власне писалася книга, працями істориків та археологів, передовсім – радянських. Коло читання Р. П. Магочого з питання вражає наявністю застарілих праць і відсутністю важливих досліджень 1960-х – 1980-х рр. [1, с. 586; 2, с. 700–701]. І на це можна було б не зважати, бо з незліченної купи інших узагальнюючих праць можна понавизбирувати ще й не такого, якби автор не позиціонував свою книгу як «у певному сенсі» «першу історію України», «яка намагається змалювати розвиток всіх народів та культур, які коли-небудь існували в Україні» [1, с. 5; 2, с. V]. Якщо вже у такій праці годі знайти хоча б куценький параграф з історії Візантійського Криму, то що вже говорити про інші, у яких Херсонес згадується хіба що як об'єкт нападу Володимира і місто «витоків віри Христової на Русі»?

Наступна традиційна згадка про Крим – виникнення з уламку Золотої орди Кримського ханства, яке відтак сприймається впродовж усьогенького періоду його існування (1449–1783 рр.) як суто зовнішній (і майже суцільно негативний!) чинник історії України. Про внутрішню історію цієї держави, її економіку, суспільство, культуру якщо і згадується, то вкрай побіжно, спрощено і, зрештою, куценько. І це не кажучи вже про генуїські (генуезькі) колонії, про які пересічний студент (не історик) знає хіба що те, що Кафа – то «упир, який п'є руську кров», Кримську Готію, караїмів, князівство Феодоро (XII–XV ст.) тощо, про яких вже й поготів зовсім нічого не знає. І не знає саме через те, що згадки про них жодним чином не «вписуються» до традиційного гранд-нарративу української історії.

Відтак у цьому гранд-наративі не знаходиться місця для історії Кримського півострова впродовж XIX – початку XX ст., особливо для історії кримських татар за часів перебування півострова у складі Російської імперії, добу революції та громадянської війни 1917–1921 рр., створення та існування Кримської АРСР у складі РРФСР, політики коренізації та сталінських репресій у регіоні. Про кримських татар згадують після падіння Кримського ханства аж тричі: 1. Питання колаборації представників кримськотатарського народу з окупантами під час II світової війни. 2. Депортація кримськотатарського народу з Криму 1944 р. 3. Повернення кримських татар до Криму з початку 1990-х років і сучасні міжетнічні стосунки на півострові. Сам же півострів, безсторонньо до татар, згадують 2–3 рази, передовсім у контексті політики гетьмана Павла Скоропадського (економічна блокада), боротьби більшовиків (за участі повстанців Н. Махна) з П. Н. Врангелем і захоплення ними, зрештою, півострова, і (як же без цього!) урочистого «подарунка» півострова від Росії – Україні 1954 р. до 300-річчя «возз'єднання братніх народів» за результатами Переяславської ради 1654 р.

Згідно із влучним порівнянням Олександра Галенка, Крим «так і лишається грубезною неотесаною брилою там, де її кинули півстоліття тому – напівприваливши браму в храмі української історії» [3, с. 39]. І якщо такою непростотою є ситуація із Кримом, який внаслідок унікального географічного розташування входив до складу певних держав на особливих умовах (згадаймо півострів у складі Візантійської імперії, стосунки Кримського ханства з Османською імперією (під протекторатом від 1478 р.)), то що вже говорити про інші регіони, історія яких виявлялася впродовж тривалого часу більше пов'язаною із сусідніми державами, у складі яких вони на той час перебували, ніж з історією земель так званої «Великої України». Наталя Яковенко, у вступі до свого відомого «Нарису історії середньовічної та ранньомодерної історії України», справедливо зазначала, що оскільки її нарис «присвячено давнім часам, то наша увага зосереджуватиметься лише на тих регіонах, де протікали визначальні для етносу події, тобто на історичних територіях України, як їх розуміли в XVII столітті. Тож читач не знайде тут минулого Буковини, Закарпаття, Новоросії чи Криму. На моє переконання, ці сюжети вимагають не побіжних параграфів-вставок (як це донині робилося в узагальнених працях з історії України), а окремої фундаментальної роботи, що розглядала би згадані регіони в контексті історії тих держав, до яких вони належали – Молдови, Трансильванії, Австрійської монархії, Угорщини. Те ж саме стосується й Криму, – продовжує історик, – на який навряд чи припустимо дивитися інакше, ніж як через призму самостійної історії Кримського ханату та його сателітів – ногайських орд, землі яких поклали початок південній та південно-східній зонам сьогоденної України» [4, с. 19].

Як бачимо, Н. Яковенко прагне уникати того, що робить П. Р. Магочій. Історія України за Н. Яковенко позбавляється усіх «зайвих» і «незручних» територій і набуває завдяки цьому логічної стрункості, історія України за П. Р. Магочієм навпаки включає до розгляду абсолютно все підряд, внаслідок

чого часто розпадається на окремі сюжети клаптикової ковдри, які читач не в змозі осягнути і зшити до купи, тим більше, що автор незрідка не надто добре володіє матеріалом, про який береться писати (приклад із візантійським Кримом можна легко доповнити прикладами з історії хазар, Кримського ханства, колоній Генуї в Криму тощо).

Який же підхід можна вважати правильним, як уникнути пасток і використати переваги кожного з них? Відповідь на це запитання волію залишити відкритою, поставивши замість крапки остаточного висновку три крапки роздумів... Єдине, що хотів би зауважити, так це можливість і навіть необхідність виходу як у дослідженні, так і у викладанні за межі того канонічного підходу, який накидає нам шори бачення тяглості української історії від давнини до сьогодення. Продуманий вихід за накинені схемою межі, зміна перспективи і дослідницької оптики з мікроскопа на зорову трубу, бінокль, а то й телескоп доволі часто виявляється вкрай корисною для осягнення контексту і внутрішньої логіки тих подій, явищ і процесів історії України, які годі зрозуміти із самих тільки вузьких за своєю проблематикою конкретно-історичних досліджень з використанням мікроскопа.

Ігор Шевченко у одному із своїх теоретизувань якось порівняв два типи історіописання, один з яких практикують історики-гусінь, ті, хто не спроможний відірватися від твердого ґрунту чітко встановлених і перевірених фактів і не здатні до ширших і глибших узагальнень. Другий практикують історики-метелики, годні знехтувати деталями, однак спроможні побачити всю завітчану галявину в цілому з висоти якщо не пташиного польоту, то хоча б польоту метелика чи там джмеля. Як на мене, вже настав той час, коли фахівцям з історії України нарешті не просто можна, а просто таки необхідно відірватися від землі й спробувати ширше поглянути на історичний простір тієї «галявини», на якій перетікала крізь століття і тисячоліття історія Центрально-Східної Європи, Циркумпонтійської зони, Середземномор'я, Європи в цілому тощо. Якщо цього не зробити, то ми так і не будемо бачити далі нижнього обрису найближчого каменя у навколишній траві.

*Тихо, тихо повзи
Равлику, схилом Фудзі
Ввись, до найвищих висот!
Ісса, син селянина*

Література

1. *Магочій П. Р.* Історія України. – К., 2007.
2. *Магочій П. Р.* Україна: історія її земель та народів. – Ужгород, 2012.
3. *Галенко О.* Три України, два Крима і одна історія всесвітня // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». – К., 2004. – С. 39–77.
4. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – 3-те вид., перероблене та розшир. – К., 2006.